

УДК 821.161.2(092)

Б.П. Білоус,

здобувач

(Житомирський педуніверситет)

ЕСТЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ЖАНРІВ

Розглядаються особливості художнього життя Київської Русі, які вплинули на становлення давніх літературних жанрів.

Проблема реконструкції давніх жанрів у літературознавчій науці вирішувалася переважно способом їх виявлення (у формі конкретних творів), опису, реєстрації і закріплення за певним літературно-культурним явищем. У результаті виходила описова інвентаризація жанрів, кожен з яких мав вигляд або самодостатньої текстової одиниці, або співіснував із подібними собі у невеликому жанровому комплексі. У тій жанровій картині не все було вмотивованим, не все вкладалося у відведені літературні рамки, оскільки неясним залишався принцип підходу до жанрової природи тогочасного письменства. Здебільшого застосовувався аристотелівський принцип наслідування у диференціації жанрів. Тому й не випадковим є висновок Д. Лихачова про те, що давня література за своєю жанровою будовою ніби повторює будову феодального суспільства [1:50].

На нашу думку, до з'ясування жанрової природи давньоукраїнського письменства слід підходити з погляду чинників та потреб, які зумовили, визначили передусім літературний статус жанрів. При цьому маємо врахувати, що йдеться про жанри у середньовічних літературах. Окрім того, пам'ятати про специфіку їх трансформації і творення на київському ґрунті, що призводило до певних відхилень та "поправок" у становленні та функціонуванні жанрів.

Загальний теоретичний принцип, який обираємо для визначення і тлумачення давніх жанрів, - це *форма організації художнього матеріалу*. Ключовим питанням тут є з'ясування тих рушіїв, котрі організовують текст у самобутню форму, а також специфіка самої літературної форми крізь призму середньовічного світовідчуття та світобачення.

Окреслимо ті естетичні чинники і потреби, які вплинули на жанротворення за часів Київської Русі. Вони дуже тісно пов'язані з виникненням нових естетичних цінностей в колах тогочасної інтелігенції.

1. *Естетичної ваги набуває писемне слово.* Вирішальне значення для розвитку писемної творчості на давньоукраїнському ґрунті мали візантійські літературні традиції. На ту пору (X століття) у візантійській літературі вже існував культ писемного слова, породжений Святим Письмом. Ідея Животворного Слова стала наріжним каменем у грандіозній будові середньовічної вербальної культури, оскільки, за св. Августином, "Слово - сам бог, що є правдивим світлом, яке просвічує кожну людину, що приходить на цей світ" [2:114]. Старозавітні пророки і новозавітні апостоли не лише проповідують усно, а й пишуть книги, послання. Біблійна апологетика Слова поступово витісняє античний Логос, що у давньогрецькій філософії означав первісну єдність істинного смислу речей і слів мови, якими ті іменувалися. У Середні віки Логос дуже природно асоціюється з поняттям "слова" як тексту, з поняттям книги. Носієм "слова" є не тільки Святе писмо, святі, але й книжники-писателі, для яких писемне слово водночас і "одкровення", і символ "сокровенного". Записане слово (священний текст) адресується читачеві і слухачеві, внаслідок чого виділяється тип "ученого" (знавець письма, відтворювач-переписувач "слова") і проповідника (цей проголошує текст для тих, хто не знає письма). Засвоєння книжного слова має виразну метафору у Книзі пророка Єзекиїля: Бог звелів пророкові з'їсти "звій книжковий, пописаний спереду і ззаду", щоб проповідувати в "Ізраїлевому домі" [2:8-10; 3:1-3]. Синтезований образ промовця і книжника у псалмі 45 ("мій язик - мов перо скорописця") свідчить про біблійний архетип церковного діяча - письменника-проповідника, який був популярним у Середні віки.

У ранньокіївський період літературного розвитку на руський ґрунт, окрім фрагментів святого Письма, потрапило чимало творів, які при перекладах і переробках (писемна адаптація) одержали назви з компонентом "слово" або "сказання". Це було означення жанру, яке виносилося в заголовок для того, щоб попередити читача або слухача, в якому "художньому ключі" буде вестися розповідь (означення жанру - як знак перед-розуміння твору). До того ж слід мати на увазі, що "основою для виділення жанру, поряд з іншими компонентами, служили не літературні особливості викладу, а сам предмет, тема, якій була присвячена оповідь" [3:58].

2. *Величезною духовною й естетичною цінністю стає книга.* Книжність поступово витісняє культ усного слова, отож стає святиною, джерелом Слова - божественного світла, священний текст має трансцендентний характер, труд книжника набуває релігійного ореолу, азбука сприймається як вмістилище сокровенних таємниць. У літературі Київської Русі формується образ "книжної мудрості". У середньовічну добу поняття "мудрість" мало передусім божественний смисл, який давався через слово Боже, записане у священних книгах. У київській традиції, як зазначає В. Горський, можна виділити дві форми мудрості. Одна з них базується на християнській моделі культурної людини, котра прагне досягнути істину за допомогою авторитетних книг, насамперед Святого Письма ("знання книжне"). А друга передбачає уявлення про розум як досвідченість ("смиленість", за Данилом Заточником) [4:139].

В умовах християнізації Русі увиразнюється потреба літературності, підсилена поширюваним культом Святого Письма. Відтак не випадковою є настанова (на державному рівні) залучати до книжного вчення. Князь Володимир, охрестивши Русь, "став у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне" [5:66]. Яро-слав Мудрий "зібрав писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і Письмо Святее, і списали багато книг. І придбав він книги, що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова" [5:89].

Типове для часів Київської Русі трактування книжної мудрості знаходимо у "Повісті минулих літ": "Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина". Далі літописець посилається на Соломона, котрий прославляв мудрість, яка "вселила пораду, і розум, і тям", якою "царі царствують і владарі узаконюють правду". Мудрість ототожнюється з користю для душі: "Якщо бо пошукаєш у книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй" [5:89-90]. Але ж які книги, на думку літописця, є джерелами мудрості? Відповідь така: "Бесіди пророків, євангельські повчання й апостольські, і житіє святих отців", бо саме завдяки цим книгам можна "бесідувати з Богом або зі святими мужами" [5:90].

Книжна мудрість, отже, животною, рухома, активна духовна цінність, яка має не лише ідеологічний (релігійно-церковний) сенс, а й гармонізує інтелектуальне й культурне життя людини.

3. *Джерелом краси вважається її Творець*, прекрасне те, що одухотворене волею Божою. У візантійській естетиці, яка мала помітний вплив на давньоукраїнську літературу, універсум являв собою систему образів, символів і знаків, котрі вказують на першопричину - Бога. Отож прекрасне (творіння рук людських, колір, світло, словесні образи) - то образи першопричини, що мають трансцендентний смисл, що виражають передусім духовну свою наповненість. Поняття прекрасного увійшло і до інтер'єрної (з лат. interior - внутрішній) естетики - своєрідних аскетичних уявлень, спрямованих у внутрішній світ людини. Їх смисл - у духовній насолоді, досягненні блаженного стану (Августин). Макарій Єгипетський, Іоанн Листвичник, Прокопій Кесарійський пишуть, наприклад, про пізнання природи тільки в сенсі пізнання Божої мудрості: "Пізнаючи природу, людина знаходить себе в її надрах і через це пізнання наближається до розуміння божественного порядку і самого Бога" [6:71]. На думку Августина Аврелія (Блаженного) весь універсум створений Богом за законами краси, а сходження людини по сходинках краси веде до досягнення духовної досконалості [7]. На Русі всі явища, які відносилися до духовної сфери, сприймалися передусім естетично, як такі, що несуть духовну насолоду, тому й позначалися як прекрасні. У давньоукраїнських творах помітний інтерес до чуттєво сприйнятої внутрішньої краси, осмислення її як вираження істини, підвищена емоційність у сприйманні світла як важливої модифікації прекрасного. Зокрема, літературна рецепція мотиву світла в біблійному тлумаченні знайшла своє вираження в усіх жанрах писемної творчості часів Київської Русі. До "низького" в естетиці київської епохи відносять побутове, іновірне, поганське.

Формою трансцендентного зв'язку із зовнішнім світом постає *чудо*, яке несе в собі божественну істину в знаках та символах, що мають християнський зміст. Якщо естетика вбачає в чуді синтез ідеально-уявно-фантастичного з реально-випадковим, то ідеологія чуда найчастіше зводиться до утвердження таїнства у релігії і до демонстрації результату вольових зусиль (молитва, подвиг - нагороди за добродійність). Акт сакралізації імені, події, території завжди включає у себе чудо як неодмінний елемент. Розповідь про чудо водночас є естетичною проекцією сакралізованого об'єкта. Морально-етична напруга чуда - його основна функція у священних текстах та похідних від них. Якщо розглядати таїнство як структурний елемент релігійного вірування, то чудо - складник таїнства, причому його функція полягає в утвердженні віри: чудо не вимагає його розуміння, а прагне подивувати і на емоційній основі закріпити віру.

У художній літературі чудо - це образ, який є породженням апокаліптичної свідомості (прагнення до одкровення таємниці) за наявності мотиву очікування (чудо буває тільки тоді, коли його чекають). Передобраз чуда - знак, знамення (небесне, земне), що можна розцінювати як прообраз чуда, його яскравий ескіз. Наприклад, у Києво-Печерському патерику чудо - це завжди значна подія: чи це йде мова про знамення для заснування монастиря, чи про прикликання будівничих для спорудження храму Богородиці, чи про вияв чудотворної сили ікони, чи про чудесне зцілення од хвороби ченця, чи про збудування передбачень, чи про перемогу над нечистою силою. Проте в усіх цих випадках ідеться не про реальність у її матеріальному вираженні, а про вияв тих сил, що підкреслюють зв'язок із трансцендентною сферою, проникнення у потаємне, яке закрите від ока звичайної людини.

5. *Сакральність* мотивів, тем, сюжетів, образів диктується сакральністю священного тексту, тому літературний витвір, пройнятий піднесеністю, патетикою, набуває величності. Більшість давніх творів апелює до Святого Письма, богословських трактатів, цитуванням переважано будь-який текст, але це надає новотворам авторитетності, відповідного пафосу, стилістичної енергії, змістової значущості. Д. Чижевський відзначав, що "творам київської літератури властива певна стилістична "монументальність", вибудована з окремих розмірно нечисленних елементів, обмеженість на малу кількість у вживанні прикрас та скупчення уваги на змісті" [8:74]. Написання давніх творів було зрівняне малюванню ікони або спорудженню храму; деякі жанри призначалися для ритуального проголошення, якісь із них - для церемоніального читання, оскільки зміст виражав важливий смисл, мав суспільну вагу і виконував високу функцію-місію. У давніх текстах вбачався "відсвіт божественного", це підсилювало їх емоційно-експресивну тональність. Патетика написаного слова накладала відбиток на вибудовування сакрального світу у межах художнього простору того чи іншого жанру. Навіть звичайний факт, занесений у текст, набував особливого значення, бо мислився як хронотоп "священної історії" чи принаймні її доповнюючий елемент, позначений величністю світового універсуму. Тож у давній літературі не було творів "прохідних", "другорядних" - так само, як і жанрів: кожен з них повноправно входив до величній вербальної споруди того часу.

6. Естетичною категорією є *патріотизм*, заснований на ідеї роду, рідної землі. Після запровадження християнства патріотизм забарвлюється почуттям приналежності до однієї віри. У літописах, "Слові про Ігорів похід" автори переймаються громадянською ідеєю єдності Руської землі - передусім як держави і географічної території, що породжує патріотичні емоційні спалахи, надає почуттям ореолу духовної наснаги. У проповідях, по-

вчаннях, посланнях, ходіннях патріотизм уже поєднується з релігійним почуттям, відстоюються не лише інтереси держави, а й церкви, складаються молитви не просто за русичів, а за "єдиновірних", а Данило Паломник поклоняється Гробу Господньому у Єрусалимі від імені Руської землі і просить благодаті для всіх християн цього краю. Діяння князів оцінюються з погляду їх "користі" для Русі і для руської церкви, підносяться патріотичні настрої у суспільстві (наприклад, захист рідної землі, побудова церков, подвиг во ім'я Господа), труд письменника і проповідника також розцінюється як праця на благо вітчизни і церкви.

7. У художню свідомість давніх українців входить поняття "текст". Це спочатку були чужі тексти - як за формою (передусім - за мовою, зокрема й мовою перекладу), так і за змістом (переважна більшість творів пропагувала новий світогляд і нову ідеологію - християнство). Свої тексти відпочатково створювалися в семантичній і жанровій площині чужих, і лише згодом, пройшовши певні етапи трансформування та модифікацій, підніслися до рівня оригінальності, але зберегли в основному запозичену мовну оболонку.

1. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X-XVII веков. – М.: Наука, 1973. – 254 с.
2. Августин, святой. Сповідь/ Переклад з латини Ю. Мушака. – К.: Основи, 1996. – 319 с.
3. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. М.: Наука, 1979. – 211 с.
4. Горський В.С. Дещо про критерії людської гідності у XII ст. ("Моління" Данила Заточника) // Київ, 1993. – №11. – С.139-149.
5. Літопис Руський/ За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
6. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.
7. Августин, святой. Сповідь /Переклад з латини Ю. Мушака. – К.: Основи, 1996. – 319 с.
8. Чижевський Д. Історія української літератури: Від витоків до доби реалізму. – Тернопіль: Феміна, 1994. – 480 с.

Матеріал надійшов до редакції 20.02.2004 року

Билоус Б.П. Эстетические предпосылки становления древних украинских жанров.

Рассматриваются особенности художественной жизни Киевской Руси, повлиявшие на становление древних литературных жанров.

B.P. Bilous The Aesthetic Prerequisites of the Formation of the Ancient Ukrainian Genres.

The paper studies the peculiarities of the artistic life in Kiev Rus which influenced the development of the ancient literary genres